

O PODSTAWACH OSADNICTWA.

Zagadnienie rozmieszczenia miast (struktury osadniczej) nie jest i nie mieści się w ramach problemów wyłącznie gospodarczych. Jest ono związane przede wszystkim z ogólnymi wytycznymi polityki państwowej.

Zadaniem niniejszego opracowania jest krótkie zestawienie współczesnych poglądów naukowych na zagadnienie rozmieszczenia i wielkości miast, czyli na wskazanie w skrócie na obiektywne przesłanki polityki osadniczej (osiedleńczej). Ogólnie rzecz biorąc można określić powyższe zasady wyrażeniem: socjologiczne i ekonomiczne podstawy osadnictwa.

Pogląd, wyróżniający trzy podstawowe typy osiedli, staje się współcześnie coraz powszechniejszy. Przeciwstawia się on ogólnie dotychczas stosowanemu podziałowi na miasto i wieś. Dla celów niniejszych rozważań powyższe trzy typy nazywać będziemy osiedlami rozprószonymi, obojętnymi oraz skupionymi.

Za osiedle rozprószone uważać będziemy osiedle, będące miejscem zamieszkania ludności, zajmującej się produkcją dóbr rozprószonych, to jest takich dóbr, dla zdobycia których człowiek opuszcza pewien ośrodek, zdejżając na zewnątrz. Miejsce pracy znajduje się na peryferiach, na obwodzie, poza osiedlem. Osiedla rozprószone związane są głównie z przemysłem wydobywczym (w szczególności w wypadkach wydobywania powierzchniowego - rolnictwa, leśnictwa i rybactwa). Rozmieszczenie osiedli rozprószonych oraz ich charakter zależą głównie od

warunków geograficznych i od struktury gospodarczej, kulturalnej danej społeczności (danego narodu).

Osiedla obojętne - są osiedlami, w których stosunek, zależność przestrzenna miejsca pracy i miejsca zamieszkania nie są wyraźnie i jednoznacznie określone. Szczególnym przypadkiem osiedla obojętne jest osiedle o wyznaczonej z góry lokalizacji. Miejsce pracy w tym wypadku może być ustalone szczególnymi warunkami geograficznymi, lub potrzebami procesu produkcji - natomiast miejsce zamieszkania, stosunek tego miejsca do miejsca pracy pozostaje nadal dowolny i nieokreślony. Osiedla obojętne zależne są w swym rozmieszczeniu bądź od warunków geograficznych i geopolitycznych, bądź od woli człowieka lub społeczności.

Ponieważ osiedla rozprószone i obojętne związane są bezpośrednio z rozmieszczeniem miejsc produkcji przeto ich aktualne rozmieszczenie w Polsce będzie rezultatem planu gospodarczego, długofalowego (plan gospodarczy ustali rozmieszczenie zakładów produkcyjnych; rozmieszczenie zakładów ustali rozmieszczenie osiedli tych typów).

Osiedla skupione - są osiedlami, w których miejsce pracy (produkujące lub zaopatrujące w dobra skupione) jest scentralizowane, skupione na pewnym stosunkowo niewielkim obszarze. Miejsca zamieszkania grupują się dokoła miejsca pracy. Ruch z jakim mamy do czynienia posiada charakter dośrodkowy - z zewnątrz ku centrum. Osiedla poza produkcją dóbr skupionych oddają również swojemu zapleczu (regionowi) wszystkie te usługi, które wymagają skupienia, centralizacji. Osiedla

skupione są właściwymi osiedlami miejskimi - są miastami "sensu stricto", jakkolwiek historycznie miasto rozwinęło się w średniowieczu jako zespół łączący w sobie osiedle skupione i obojętne. Ten ostatni fakt powoduje pewne trudności dla umysłu nowoczesnego człowieka w akceptacji istnienia ^{drugiego} trzeciego niezależnego typu osiedla - osiedla obojętne.

Rozmieszczenie osiedli skupionych nie jest w zasadzie zależne od warunków geograficznych lub innych cech regionalnych. W idealnym układzie osiedla skupione byłyby rozmieszczone równomiernie po całym kraju. Schemat rozmieszczenia dla takich warunków jest łatwy do wyprowadzenia i ustalenia, odpowiada on, ogólnie rzecz biorąc, heksagonalnemu układowi sieci obsługi.

Można sformułować szereg zasad dotyczących idealnego układu osiedli skupionych. Oto najważniejsze z pośród nich:

I. Istnieje szereg ustalonych typów osiedli skupionych, związanych charakterem i pośrednio wielkością z wykonywanymi usługami.

II. Wielkość i zasięg każdego typu osiedla skupionego jest w danych warunkach określony - a wahania wynikające z różnic techniki komunikacyjnej, gęstości zaludnienia, zamożności i t.p., są ograniczone do stosunkowo niewielkich różnic (mieszczą się w niewielkich granicach).

III. Skutkiem określonego, stałego zasięgu liczba rzeczywiście potrzebnych osiedli jednego typu jest dla danego obszaru określona - a osiedla różnych typów są współzależne

zarówno ilościowo (liczbowo) jak i przestrzennie.

Załączona tabela ustalona teoretycznie i sprawdzona praktycznie na przykładzie południowych Niemiec przez Waltera Christallera ilustruje dobrze zarówno powyższe zasady, jak i faktyczne wielkości, stosunki liczbowe i zasięgi.

Typ osiedli skupionych:

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.
Liczba osiedli danego typu:	486	162	54	18	6	2	1
Liczba obszarów obsługi danego typu:	729	243	81	27	9	3	1
Zasięg w km.:	4	6,9	12	20,7	36	62,1	108
Pow. obsługi w km ²	44	133	400	1200	3600	10800	32400
Typowa liczba mieszkańców:							
a) w osiedlu:	1000	2000	4000	10000	30000	100000	500000
b) w zasięgu danego osiedla:	3500	11000	35000	100000	350000	1000000	3500000

Czynniki geograficzne, gospodarcze lub kulturalne powodują znaczne odchylenia w rozmieszczeniu osiedli skupionych (deformacja układu idealnego) stwarzając konkretny i historyczny obraz rozmieszczenia miast.

Najważniejsze z powyższych odchyień mogą być ujęte w następujące trzy klasy:

I. Odchylenia od układu idealnego (układu idealnej obsługi) w kierunku sieci komunikacyjnej (sieci obsługi). Związane są one z istnieniem szlaków transportu ustalonych w terenie (względami geograficznymi lub geopolitycznymi), w szczególności zaś z istnieniem naturalnych i zainwestowanych węzłów komunikacyjnych, oraz punktów obsługi na sieci.

Odchylenie komunikacyjne jest najczęściej spotykanym odchyleniem układu idealnej obsługi. Jest ono tak powszechne i typowe, iż w niektórych wypadkach uwzględniono je z góry, tworząc idealny układ teoretyczny rozmieszczenia miast (osiedli skupionych), uwzględniający potrzeby najprostszego i ekonomicznego układu sieci komunikacyjnej. Taki charakter posiadają teoretyczne układy A. Comey'a z r.1922 i schematy opracowane w r.1945 w Londynie przez t.zw. Komisję Barańskiego (Komisja dla Planu Gospodarczego, Podkomisja Urządzenia Kraju).

II. Odchylenia graniczne: Związane są one z istnieniem przeszkód bądź naturalnych (rzeki, góry, bagna i tp.), bądź wtórnych (granice własności, prawne, i inne). Odchylenia komunikacyjne posiadają charakter pozytywny - węzeł i szlak komunikacyjny niejako przycią-

gają do siebie osiedla skupione. Natomiast wpływ odchylenia granicznego jest zmienny i różny. W zasadzie granica odsuwa osiedle skupione w głąb kraju czy regionu. Natomiast punkt przekroczenia granicy, stacja graniczna ściąga do siebie osiedla skupione, tworząc nawet charakterystyczny i odmienny typ osiedla granicznego. Wzrost osiedla granicznego ponad teoretycznie przynależną mu wielkość powoduje nie tylko deformacje układu przestrzennego osiedli skupionych, lecz również zakłócenie układu hierarchicznego osiedli wg. typów (wg. wielkości). Osiedle graniczne jest z reguły większe niżby to z założeń teoretycznych wynikało, natomiast pozostałe osiedla skupione, znajdujące się w tym samym paśmie granicznym są mniejsze.

III. Odchylenia ze względu na istniejące duże osiedla rozprószone lub obojętne. Istnienie takich odchyżeń związane jest z faktem, iż osiedla rozprószone lub obojętne po przekroczeniu pewnej (minimalnej) wielkości automatycznie nabierają cech osiedli skupionych - niszcząc niejednokrotnie pobliskie osiedle skupione lub wchłaniając je w siebie. W wypadku odchyżeń tego typu struktura i rozmieszczenie osiedli skupionych zlegają zatarciu i zniekształceniu. Odczytanie faktycznego obrazu staje się bardzo trudne i wymaga skomplikowanej analizy. Podobne zatarcie obrazu zachodzi również wówczas gdy istniejące osiedle skupione złączy się lub rozwinie z takich czy innych względów, jako osiedle rozprószone lub obojętne.

Dotychczasowe uwagi i podana klasyfikacja dotyczyły odchyłań lokalnych w układzie przestrzennym miast (osiedli skupionych). Istnieją również odchylenia regionalne względnie krajowe, oraz inne, występujące powszechnie w danym okresie czasu, a stanowiące cechę charakterystyczną układu miast w tym okresie (epoce). Odchylenia takie są następstwem różnic i zmian w strukturze społecznej oraz w technikach sieci obsługi (transportu). Konkretny warunki społeczne i techniczne przyznają na danym terenie, w danej epoce pewnemu typowi (pewnej wielkości), względnie typom osiedli skupionych (miast) większe korzyści niż innym. W rezultacie powstają odchylenia w hierarchii osiedli skupionych i idące za nimi zmiany w strukturze przestrzennej.

Odchylenia tego typu są wyznaczane przede wszystkim przez dominujący w danej epoce środek transportu (potrzebna technicznie po przebyciu pewnej odległości przerwa w ruchu stwarza tak zwaną ekonomiczną odległość; typ osiedla, którego podwójny zasięg odpowiada ekonomicznej odległości jest typem uprzywilejowanym przy zastosowaniu danego środka transportu), oraz przez strukturę (organizację) danego regionu w dziedzinach życia gospodarczego i kulturalnego, polityki i administracji (prywatnej, samorządowej i państwowej).

Ogólnie rzecz biorąc można stwierdzić, iż istnieje, zawsze pewien układ osiedli miejskich (skupionych) właściwy dla danego kraju lub regionu, w danym okresie czasu. Układ

taki może być określony jako względny układ idealny. Opis jego cech charakterystycznych stanowić będzie opis ogólnych odchyleń od układu idealnej obsługi (który możemy nazwać bezwzględnym układem idealnym).

Obraz struktury przestrzennej osiedli miejskich (skupionych) jest wypadkowa różnych czynników i sił, które można ustalić drogą studium naukowego. Natomiast tłem i podłożem tej struktury jest zawsze ten sam, idealny i teoretyczny układ równomiernej obsługi terenu.

Powyższe uwagi pozwalają na stwierdzenie, iż układ osiedli skupionych (miejskich) nie może być rezultatem planu gospodarczego (mimo, iż plan taki może zmodyfikować ten układ), natomiast plan gospodarczy musi być oparty o ustalony i świadomie zamierzony układ tych osiedli. Należy zatem stwierdzić, iż istnieje konieczność sporządzenia planu rozmieszczenia miast i ustalenia zasad polityki osiedleńczej władz państwowych i społeczeństwa polskiego, opartych o socjologiczną i ekonomiczną teorię osadnictwa, oraz o studium faktycznych potrzeb i struktury kraju.

Pozostają do omówienia pewne elementarne zasady, "prawa" przemian społecznych, w tym wypadku - urbanizacji. Sposób, przebieg tych przemian nie jest bowiem bez wpływu na realizację zamierzonego układu osiedli miejskich. Plan gospodarczy będzie w tym wypadku jednym z podstawowych elementów realizacji planu przestrzennego rozmieszczenia osiedli skupionych-miast.

Pierwsze zasadnicze stwierdzenie w odniesieniu do zagadnień realizacji planu przebudowy i rozbudowy osiedli miejskich, czyli t.zw. urbanizacji kraju dotyczy charakteru i sposobów wewnętrznej migracji (przechodzenia ludności wiejskiej ze wsi do miast). W uproszczonej formie stwierdzenie to przedstawia się jak następuje: urbanizacja ludności wiejskiej (migracja ze wsi do miasta) nie jest zjawiskiem prostym, lecz wypadkową wielokrotnych ruchów ludnościowych. Wieśniak nie staje się mieszczaninem przez prostą zmianę formy pracy i miejsca zamieszkania. Proces dostosowywania się do zmienionego środowiska jest powolny, trwa długo, nieraz przez kilka pokoleń. Drogą naturalnej ewolucji społecznej mieszkaniec wsi powinien przechodzić do małego miasteczka, z małego miasteczka do miasta, z miasta do metropolii i t.d. Przyspieszenie względnie opóźnienie tej naturalnej drogi rozwoju powoduje zaburzenia i trudności społeczne. Tworzenie miast drogą rewolucji jest niekorzystne i niepożądane. Rewolucja jest czasem nieuchronna i konieczna dla przełamania bezwładu i krzywdy społecznej - niemniej jest procesem, którego rezultaty są trudne do przewidzenia, a przebiegiem jej jest trudno kierować. Innymi słowy tworzenie za jednym zamachem pełnej i zmienionej struktury układu miejskiego, które w praktyce byłoby rewolucją społeczną bardzo wielkich rozmiarów, nie powinno być traktowane jako środek realizacji planu.

Powyższe rozważania prowadzą do jednej konkluzji: realizacja planów osiedleńczych powinna w Polsce zaczynać się od

jednostek najmniejszych (miasteczek i małych miast), by po przejściu pośrednich etapów zakończyć się budową wielkich ośrodków i metropolii.

Jeśli idzie o metody tworzenia nowych miast i przebudowy starych do współczesne poglądy naukowe uważają za słuszne i hierarchicznie najważniejsze tworzenie społeczności. Jest ono ważniejsze od budowy poszczególnych pojedynczych elementów przestrzennego układu miasta. Od samego początku należy tworzyć miasto, czyli organizm społeczny - inwestycje miejskie od samego początku muszą umożliwiać i tworzyć ramy dla rozwoju życia społecznego w mieście.

Nie należy budować miast dla bliżej nieokreślonych ludzi i społeczności, które powstaną w bliżej nieznannej przyszłości, lecz należy dążyć by istniejąca choć gwałtownie rozwijająca się społeczność tworzyła sama dla siebie, swoje własne granice i ramy rozwoju. Rozbudowa miast istniejących (nawet przy przeniesieniu ich w inne miejsce) jest dlatego znacznie właściwszą drogą postępowania od tworzenia miast nowych. W budowie miast należy, o ile możliwości unikać wszelkich systemów patronalnych. Sporządzanie planu danego miasta czy osiedla powinno odbywać się przy pełnym współudziale (lub nawet pod kierownictwem) ludzi, którzy stanowią lub mają stanowić przyszłą społeczność miejską.

Budowa osiedla może odbywać się etapami. W każdym jednak etapie wykonane inwestycje muszą tworzyć jedną całość. W jej ramach życie społeczne musi mieć pełne możliwości naturalnego

i zdrowego rozwoju.

Jednym z podstawowych warunków zdrowego rozwoju jest zapewnienie odpowiednich rezerw gruntowych na cele społeczne (użyteczności publicznej: dróg, kolei, szkół, bibliotek, kościołów, hal targowych, parków i boisk sportowych, cmentarzy, społecznego budownictwa mieszkaniowego i t.p.). Wszelka planowa polityka i działalność społeczna w dziedzinie rozbudowy miast wymaga bezwzględnie prowadzenia celowej i świadomej gospodarki gruntowej.

mr.

